

Verebélyi Kincső

HELYNÉVFEJTÉSTŐL A VALLÁSI NÉPRAJZIG

Schwartz Elemér munkásságának körvonalai

A magyar folklorisztika utóbbi évtizedeinek egyik sikerágazata a népi vallásosság kutatása. Az előkép és minta egyértelműen Bálint Sándor munkássága. Azonban még a rávonatkozó tanulmányok is inkább műveinek bemutatására szorítkoznak, és a tudományos kontextusnak kevesebb figyelmet szentelnek. Még kevesebb érdeklődés kíséri Bálint Sándor elődjét, bizonyos értelemben mesterét – legalább is tudományszakunk részéről –, Schwartz Elemért. Az köztudott, hogy a *Magyar-ság néprajzában* ő írta a *Vallási néprajz* pár lapos fejezetét, ami a népi vallásosság kutatása kiindulópontjának tekinthető.¹ Schwartz Elemért elsősorban a hazai német nyelvészet kiemelkedő művelőjeként szokták számontartani. Ugyanakkor műveinek, oktatói tevékenységének és különféle társadalmi kezdeményezéseinek részletes bemutatására még nem került sor. Itt sem vállalkozhatunk teljes életműve ismertetésére, arra azonban igen, hogy jelezzük sokoldalú tevékenysége távlatait, különös tekintettel a magyar folklorisztikára, ezen belül is a vallási néprajzra gyakorolt hatását a két világháború közötti időszakban.²

Rövid életrajzát a Magyar Néprajzi Társaság 1990. november 22-én tartott emlékülésének anyagát tartalmazó füzetben olvashatjuk.³ Itt csupán a legfontosabb adatokat ismertetjük.

A burgenlandi Vasvörösváron született 1890. augusztus 25-én, 1907-ben belépett a ciszterci rendbe, később pappá is szentelték. A budapesti Bernardinumban⁴ teológiát tanult, a tudományegyetemen pedig német és latin szakon végzett tanulmányok után 1914-ben bölcsészdoktori, 1915-ben Bécsben tanári címet szerzett. 1916–1935 között a rend budapesti gimnáziumában tanított. Közben Münchenben is folytatott tanulmányokat, tudomásunk szerint német nyelv és irodalom té-

1 Schwartz 1937. 424–426.

2 Schwartz Elemér munkáiról nem készült bibliográfia. Külföldi szerzők nekrológjaiból csak lehet sejteni, hogy életének utolsó évtizedeiben sokat publikált. Szerkesztői, illetve szerzői munkálkodásáról a kötetben kiadott művek valamelyest képet adnak, a Magyarországon nem ismert és hozzáférhetetlen folyóiratokban közölt írásokról azonban még adatokat szerezni sem könnyű. Eislern–Götsch–Elten 2017, Retterath 2015.

3 Mollay 1991.

4 A magyarországi ciszterci rend oktatási intézménye.

makörökben. 1922-ben a Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán 1934-től nyilvános rendkívüli, 1936-tól rendes egyetemi tanár lett összehasonlító német nyelvészetről, a hazai német nyelvjárásokról és néprajzról szóló tanulmányai alapján. Említésre méltó, hogy magántanárként a Bölcsészkar Német Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Intézete keretében 1929-ben német néprajzi szakosztályt szervezett, ami sajátos forma volt az egyetem szervezetében.⁵ 1938-ban jött azután létre a Német Nyelvtudományi és Néprajzi Intézet. Egyebek mellett elindítja a *Német Néprajztanulmányok* című sorozatot. Ő kezdeményezte a néprajzi atlaszkutatásokat a hazai németek körében már az 1930-as években.⁶ A Magyar néprajzi atlasz elkészítésének szükségességét is ő vetette fel 1933-ban a Magyar Néprajzi Társaság választmányi ülésén, amelyet valamivel később Györffy István is tervbe vett. Az 1930-as évek végére az a sajátos helyzet alakult ki, hogy Szegeden Solymossy Sándor időskora miatt megszűnt az addigi néprajzi oktatás, a budapesti egyetemen pedig évtizedeken át tartó többszöri kezdeményezés ellenére sem indult még meg. Schwartz Elemér ugyanakkor órákat hirdetett a német népmóda, népdal, népmese, népköltészet tárgykörökből. Végül is 1934 őszen Györffy István kinevezést kapott a Bölcsészkar Néprajzi Tanszékére. A néprajz szak kiépítésével kapcsolatos terveiben nyilván nem véletlenül szerepelt az, hogy „a német szak keretében lehetne a magyar folklórral foglalkozni”, ami a tanári szak felé való fejlesztés irányába is hathatott volna. 1948-ban elküldték az egyetemi állásból. 1949-ben Belgiumban telepedett le, Leuvenben a német művelődéstörténet egyetemi tanára lett. A továbbiakban flamand vallási néprajzzal foglalkozott. 1961-ben Würzburgban halt meg, sírja az e városhoz közeli Seligenportenben lévő ciszterci apátsági temetőben van.⁷

A 20. század elejének nagyon összetett szellemi irányzatai, oktatáspolitikai és társadalmi tendenciái közül az 1890-es évek végétől az 1940-es évekig tartó, ún. „katolikus reneszánsz” szellemi és társadalmi közegét kell hangsúlyoznunk témánk szempontjából. Schwartz Elemér német nemzetiségű és anyanyelvű pap, ciszterci szerzetes, tanár volt. Tudósi pályája, szervezőtehetsége abban a közegben és történelmi korszakban teljesedett ki, amely kedvezett – egyebek mellett – a hitbuzgalmi egyesületeknek, a vallási célzattal létrejövő ifjúsági szervezeteknek, a vallásos szellemiség intellektuális szintű közvetítésének. Újabb ösztönzést jelentett XI. Piusz 1931. május 15-én kiadott *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikája, amelyben a kor követelményeihez igazított, keresztény társadalmi tanítás elveire hívta fel a figyelmet. A katolikus gondolkodás új szellemi áramlatának jelentkezését neokatolicizmus néven 1931-től szokás számítani, amelyhez a *Korunk Szava*,

5 1935-ben az egyetemen Fonetikai Intézet szervezését javasolta, amely azonban nem valósult meg.

6 Schwartz 1931a és 1931b.

7 Galambos 1990. és 1991.

illetve a *Vigilia* folyóiratok köré szerveződő szerzők tartoztak elsősorban.⁸ Mind- ez, ha csupán vázlatosan is, érzékeltetheti a kiválóan képzett, az oktatás iránt elkö- telezettséget vállaló tudós társadalmi és szellemi környezetét, amelyre különböző megnyilvánulásai alapján következtethetünk.

Tanulmányaiból nyelvészet iránti érdeklődése látszik alapvetőnek. Valószínűleg falusi származása is hozzájárult ahhoz, hogy a beszélt magyarországi német nyelv- járások, a szóbeli folklórműfajok, a helytörténet, egyáltalán a népelet jelenségei korán felkeltették a figyelmét. *Kísérlet felnémet nyelvjárású népdalok és mondák egyöntetű lejegyzésére*⁹ című, 1916-ban publikált írása már jelzi a nyelv és a folklór iránti kettős kötődését, amely egész pályáján át megnyilvánult. 1920-ban a Du- nántúl német nyelvjárás körzeteiről szóló tanulmányaiért a nyelvészek körében tekintélyesnek számító *Samuel-díjat* nyeri el.¹⁰ 1918-ban azzal jelentkezik az *Eth- nographia* lapjain, hogy Katona Lajos *folklore*¹¹ értelmezésének módosítását java- solja: „Épp ezért nem járnánk talán el helytelenül, ha *néptan*-nal fordítanók le a folklore-t, s azt mondanók róla, hogy a *néptan* azt a tudományt jelenti, amely a nép tudásának, ismeretvilágának a megfigyelését és a megismert adatoknak össze- hasonlító és oknyomozó módszerrel való feldolgozását tűzi ki céljául”¹²

Az írás további részét is érdemes idézni: „A nép tudása három téren nyilatkozik meg: a népnyelvben, a néphitben és a népművészetben. A népnyelv sajátossága leginkább a hang-, alak-, mondat- s szóképzésben és a tájnyelv stilsztikájában tükröződik vissza. Mindamellet e csoporthoz tartozik még: a népnyelv szóincse, a család-, helység-, dűlő-, utca- stb. nevek is. A néphit fogalmába beletartozik a mitológia, a babona, a szokások, ugyancsak ebbe a kategóriába a nép viszonya az egyházzal, felekezetekhez stb. A népművészetet nem nagyon tágra kell értelmez- nünk, hogy bele tudjuk szorítani mindazt, ami a nép tudása köréből még beletar- tozik. Elsősorban ide kell sorolnunk a népköltészetet, a népmondákat, meséket, dalokat, a népies rejtvényeket, élceket és közmondásokat. Ide tartozik a népies zene és ének. Művészi megnyilatkozás még: a falu berendezése, a házépítés, a föld- művelés, a népviselet és maga a nép művészieskedése (rajz, festés stb.). Ide kell sorolnunk még az antropológiai tudását, mégpedig azért ide, mert ennek tárgyát: a testet a nép rendesen a »szép«, szóval a művészet szempontjából nézi és bírálja. Foglalkozni kétféleképpen lehet a néptannal: műkedvelői és tudományos módon. A műkedvelők rendesen leíró néptant űznek s munkájuk érdekessége mellett any-

8 Gyergyai 1933., Farkas 1990. Lásd még Spannenberger 2006., Klestenitz 2013.

9 Schwartz 1916.

10 Jelentés a pályázatok eldöntéséről: „Az értekezés kiváló megfigyelő- és kombináló képes- ségről, éles ítélő, értelmi erőről, fegyelmezett tudományos gondolkodásról tesz tanúbizony- ságot s minden tekintetben méltó az Akadémia jutalmára. Szinnyei József, Melich János, Petz Gedeon, r. tag. 1. tag, előadó. 1. tag. A nagygyűlés e javaslatot elfogadta”. Lásd: Melich 1920. 31. Megjegyezzük, hogy a Samuel-díj az alapítójáról kapta a nevét.

11 Katona 1912. 107–145.

12 Schwartz 1918b. 292.

nyiban értékes, amennyiben. Adataikat a néptannal tudományosan foglalkozók felhasználhatják. Akik a néptant mint tudományt művelik, azoknak feladata, hogy oknyomozó és összehasonlító módszerrel dolgozzák fel a nép ismeretvilágában talált tételeket, tehát a népnyelvet nyelvtudományi, a néphitet pszichológiailag és vallástani, a népművészetet pedig irodalmilag, gazdaságtanilag és művészileg tárgyalják.¹³

Ugyancsak 1918-ban az *Ethnographia* előző számában közölt, német nemzeti-ségi falvakban gyűjtött csúf- és ragadványnevek felsorolásához fűzött észrevételével meg is mutatja, hogyan kell „népünk gondolkozásmódjára, imaginációképességére és szóképző tehetségére következtetni” néhány kifejezés alapján.¹⁴ Nyelvészeti munkái, témaválasztásai részben kapcsolódnak Petz Gedeon munkásságához, aki megteremtette a hazai korszerű nyelvjáráskutatásokat, ő azonban még inkább foglalkozott a beszélt nyelv változataival és a folklór tárgykörébe (is) tartozó műfajokkal.¹⁵

Ebben az időszakban közölt írásaiból látszik, hogy mennyire magától értetődően köti össze a helyszíneken gyűjtött anyagainak a leírását egy, az etnikai horizontoknál tágabb, általánosabb folklóre-fogalom szintjével. Mindeközben magyarországi németiség iránti elkötelezettsége nem szenved csorbát, ám ezt össze tudja egyeztetni a hazafisággal az objektív tudomány művelésének keretei között.¹⁶ A megerősödő magyar néprajz/folklorisztika számára pedig mintegy közvetíti a német néprajz korszerű elgondolásait. Közleményei változatos helyeken jelennek meg egész életében. Alapos, elmélyültségről tanúskodó tanulmányai jelennek meg az *Egyetemes Philológiai Közönyben*, az *Ethnographiában*, a *Néprajzi Értesítőben*, valamint a *Magyar Nyelv* című folyóiratokban.¹⁷ Ugyanakkor az ismeretterjesztést is műveli.¹⁸ Kisebbségi írásai jelennek meg például a *Neue Post*, rövid életű, Budapesten kiadott újságban a hazai németek szokásairól. A lokális kultúrák teljességének megismerésére ösztönzött írásaival még akkor is, amikor annak csak egy részletét tárta fel. Bizonyos értelemben véve a helytörténetírás kezdeményezőjeként is közelíthetünk munkásságához.¹⁹ Más esetben témákat javasol, tanácsokat ad, és közleményeket ír folyóiratok számára.²⁰ Ilyen módon azoknak a korabeli törekvéseknek az érvényesüléséhez is hozzájárult, amelyek a népszerű katolikus sajtó megteremtésére vonatkoztak.²¹

13 Schwartz 1918a. 292–293.

14 Schwartz 1918a. 115.

15 Petz Gedeon (1893–1943) germanista, filológus, nyelvész.

16 Schwartz 1930. 205–206.

17 Schwartz 1931a, 1931b. Lásd még: Gunda 1939.

18 Külföldre való távozása után írt munkáiról nagyon kevés adatot sikerült eddig összeszedni.

19 Lásd Schwartz Elemér tanítványának írását: Taffemer 1941.

20 A témáról részletesebben: Lócsei 2002.

21 Klestenitz 2013.

A *Bevezetés a német nyelvjáráskutatásba*²² címen közölt munkája meggyőzően mutatja a néprajzi, folklorisztikai témákat illető, igen széles körű, magyar és német nyelvű forrásokon alapuló tájékozottságát. Ebben a pár lapnyi útmutatásban alaposan érvel amellett, hogy a nyelvészeti szempontokon kívül a kutatónak részletekbe menő folklorisztikai, néprajzi, településtörténeti, művelődéstörténeti kérdések tisztázására is vállalkoznia kell. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a *folklorisztika* kifejezés eddigi ismereteink szerint ebben a munkában fordul elő először a magyar szakirodalomban, míg a korabeli néprajzosok inkább a *folklore* szót használták. Az említett tanulmányban a *folklorisztika* címszó alatt felsorolt irodalom alapján megállapítható, hogy a terminus itt még általánosabban ’néprajz’, ’népismeret’ jelentésben értendő, mivel a jegyzékben külön is szerepelnek a *vallás*, *népmonda*, *népmese*, *népdal*, *népszokás*, *népies szólásmód*, *közmondás* megjelölések. Az 1918-ban közölt terminológiára vonatkozó, fent említett írásánál itt teljesebb a kutatás kompetenciájába sorolt témakör. A nyelvjáráskutató Schwartz Elemér elvárásai szerint a vizsgált település kultúrképét csak az összes ott élő népesség ismeretében szabad megadni, miközben a vallástól kezdve az otthonok berendezéséig, a végzett munkákig és jogszokásokig minden jellemző tényezőt számba kell venni. A vallásgyakorlat felmérésére vonatkozó szövegrész a következő:

„Milyen vallási kötelessége gyakorlásában? Katholikus községekben mely szenteket tisztel a nép különösen? Minden vidéknek megvannak a maga kedves szentjei. Ezek tiszteletét megőrzik még akkor is, ha a sors más földre viszi őket. Fontos különösen a templom védőszentjének szerepe. Olyan telepítéseknél, melyek még a régibb korba nyúlnak vissza, kézzelfogható ténynek bizonyult, hogy oly szentek tiszteletére avatták a templomokat, amilyenek az őshazájában örvendtek patrocíniumnak. Később is az az eset állhatott elő, hogy a telepítettek az otthoni patrónust az új templomba is átvitték s tisztelték. Szerzetestemplomok védőszentjei óvatosan kezelendők a telepítés kérdésénél, mert ezeknek lehet oly regulájuk, mely szerint minden templomnak, ugyanannak a szentnek a tiszteletére kellett épülnie. (Pl. a cisztercieknél minden templom a Bold. Szűz tiszteletére van szentelve.) Az összehasonlítás munkájánál használhatók az egyházmegyei névtárak (schematismusok), hol minden templom védőszentje fel van említve”.²³

Ez a program jóval több, mint egy nyelvjáráskutató program. Az ún. összehasonlító módszer alkalmazását is javasolja, és eközben a néprajz földrajzi-történeti szemléletét meghaladva, a művelődéstörténeti összefüggések is szóba kerülnek írásaiban. Schwartz Elemér felfogásában olyan átfogó a néprajzi vonatkozások köre, amelyhez hasonló ebben a korban szinte kivételnek számít, mivel az adott közösség anyagi kultúráját és folklóráját egységben fogta fel, és ebbe az egységbe a vallás gyakorlásának módozatait is beleszámította.

²² Schwartz 1923.

²³ Schwartz 1923. 33.

Nyelvészeti publikációi szikarak, és a szaktudományi problémákra koncentrálnak, míg a néprajzi, illetve folklorisztikai közleményei lenyűgözően széles körű műveltségét is bizonyítják, amely kortárs tudóstársai közül sokakra olyan jellemző volt.

Ismeretes, hogy Schwartz Elemér Bécsben és Münchenben végzett irodalmi és pedagógiai tanulmányokat, erről azonban nincsenek pontos adataink. Mindenesetre bizonyos, hogy ismerte a német *Der Deutsche Sprachatlas* célkitűzéseit és módszereit, amely a 20. században hatalmas vállalkozás volt évtizedeken át, és amely hozzájárult a *Német néprajzi atlasz* ugyancsak nagy ívű és hosszú időn át húzódó munkálatainak megkezdéséhez.²⁴ Az ilyen atlaszok az esetenként nagyon konkrétan megfogalmazott tárgyi, szakmai kérdéseken túl hozzájárultak az ún. *kulturális areák* – lásd: *Kulturraumforschung*– megállapításaihoz.²⁵ A nyelvi és egyéb kulturálisan relevánsnak tartott jegyek feltérképezése nyilvánvalóan előkészítette a későbbiekben kibontakozó, a nép és táj kapcsolatára irányuló vizsgálatokat, sőt még a napjainkban is képviselt honismereti kutatásokat is. Mindezek hátterében a 19. század vége óta helyenként és időnként különböző intenzitással érezhető az ún. *kultúrgeográfia* hatása is. A nyelvész Schwartz Elemér németek lakta falvakban, illetve tájakon végzett kutatásainak célkitűzéseit a megfelelő atlasz elkészítésében fogalmazta meg, amelynek első változatát meg is valósította.²⁶ A hazai német nyelvjárások teljességre törekvő atlaszának megalkotásához évtizedekre volt szükség.²⁷

A nyelvészet keretébe tartozó névtan előzményeit akár az ókorig lehet visszavezetni, segédtudományból önálló diszciplínává válását azonban csupán a 20. század közepére keltezik. Schwartz Elemér számos tanulmányát ebbe a kategóriába sorolhatjuk, hangsúlyozva azt, hogy az értelmezési keretbe nála is beletartoztak a nyelvöldrajzi, hangtani, történeti, néprajzi vonatkozások is.²⁸ A mai magyar nyelvtudományban az ún. onomasztikai kutatások megtartják a már korábban is jellemző interdiszciplináris jelleget.²⁹

Meg kell még említeni az ún. vallástudományon vagy tudományokon belül is a differenciálódást, nevezetesen a valláselmélet, majd az 1930-as évek táján a vallás-szociológia kibontakozását. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a pasztorális teológia a 18. századi kezdetek után a 19. század végére már az egyetemi oktatásban is megjelent, például Bécsben. A katolikus egyháznak a falusi lakosság életéhez való közelítése nemcsak a papképzésben nyert teret, hanem szélesebb körben is hatott. A népi vallásosság tudomásulvételében, tematizálásában nyilván

24 Kezdeményezője Georg Wenker (1852–1911). Lásd: Oberkrome 1993.

25 Cox–Wiegmann 1984.

26 Schwartz 1931a és 1931b.

27 Brenner–Erb–Manherz 2008. Lásd még: Manherz 2014.

28 Itt csak néhány példára utalunk: Schwartz 1927, 1931a.

29 Angyal 2011.

ez a nyitottság is jelentős szerepet játszhatott.³⁰ A papnak, illetve szerzetesnek készülő Schwartz Elemér tehát a saját megélt tapasztalatain kívül ebből az irányból is kaphatott ösztönzést abba az irányba, hogy a katolikus falvak lakóinak vallásossága, ennek megnyilvánulásai iránt érdeklődjön, azokat leírja, és a vizsgálatokhoz a diszciplináris fedezetet (*vallási néprajz*) is megteremtse.

A védőszentek népi tiszteletének³¹ kutatása mondhatni kézenfekvő a néprajz számára abból a szempontból, hogy az egyházi előírások kevésbé rigorózusak ezen a területen. A középkori szenttisztelet tárgyaló történeti, illetve vallástörténeti munkák folytatásaként a vallási néprajz a kezdeteinél kapcsolódott a szentekhez fűződő népi elképzelések és lokális kultuszok vizsgálatához, amely szinte a közelmúltig egyik vezérfonala volt és maradt a vallási néprajzi kutatásoknak. Schwartz Elemér e tematika feltárásában nemcsak úttörő és példaértékű munkát végzett, hanem egy akkoriban teljesen új kutatási területet, a *vallási néprajzot* jelezte ki.³²

Amint láttuk, Schwartz Elemér tudományos attitűdjének egyik alapvonása az *újítás*, amely egyszersmind folytatása is az elődök munkásságának.³³ A tudós nyelvész hosszú évtizedeken át középkorai és egyetemi oktatómunkát is végzett, azaz a nyelvtanítás konkrét módszertani kérdéseit sem kerülhette ki.³⁴ Erről ugyan csak néhány írása tanúskodik, de például a tanítványa, Mollay Károly által képviselt tudományos rang a mester érdeme is.³⁵

A néprajz és folklorisztika műveléséhez nemcsak ösztönzéssel, saját írásokkal, hanem az egyetemi oktatáson keresztül is hozzájárult, amelyről ma az általa alapított *Német Néprajztudományi Dolgozatok* sorozatban megjelentetett disszertációk alapján alkothunk képet.³⁶

A vallási népszokások közül a karácsonyhoz kapcsolhatóak érdekelték a leginkább. Erről a témáról sokféle szempontból és sokat írt itthon és külföldre való távozása után is.³⁷ A betlehemezés témájának felkarolása illeszkedett a 19. században az ún. „misztériumjátékok” felfedezéséhez. Ebben a korszakban a néprajzi és folklorisztikai kutatások olyan tények megismerésére törekedtek, amelyek nem

30 A 20. század eleji, pasztorálteológiát tárgyaló magyar művek és a népi vallásosság közötti kapcsolatokat eddig még nem vizsgálták. Dr. Mihályfi Ákos műveiben, aki 1909-től a budapesti egyetem hittudományi karán a lelkipásztorokodás-tan nyilvános rendes egyetemi tanára volt, ilyen utalásokat nem találtunk. Lásd: Mihályfi 1912, Rahner–Vorgimlér 1980. 559–560.

31 Schwartz 1924, 1925.

32 Schwartz 1937, 1942, 1947.

33 Például Petz Gedeon életművére is utalhatunk itt.

34 Schwartz 1940.

35 Megemlítjük, hogy a hazai németek néprajza iránti érdeklődés az általa alapított tanszéken máig folytatódik.

36 A megjelent 12 kötetből a folklorisztika számára a legfontosabb: Vámosy 1941, Eckerdt 1943, Söveges 1943, Tarisznyás 1943.

37 Schwartz 1942, 1953.

vagy csak lazán kapcsolódtak a vallási élethez. A líra és az epika műfaji megfelelőit a szóbeliségben megtalálták már az irodalmárok, a dráma még hiányzott. Ennek a hiánynak a pótlására tűnt alkalmasnak az ún. misztériumjáték, amelynek bemutatásánál a színháztörténeti szempontok váltak hangsúlyosokká, a népi dráma azonban a regösének lett.³⁸ A hazai németek folklórját illetően is korán hangsúlyos és nagyon alapos a karácsonyi szokáskör kutatása és az eredmények publikálása,³⁹ amely Schwartz Elemér egyetemi tanári működése során is folytatódott.⁴⁰

Ezenkívül Schwartz Elemérre nyilvánvalóan hatott az, hogy a betlehemállítás mint laikusok által gyakorolt katolikus karácsonyi szokás a 20. század elején Nyugat-Európában már több helyen is létezett.⁴¹ 1860-ban Tirol nyugati részén alakult meg a *Weihnachtskrippe-Gesellschaftsverein* a betlehemállítás szokásának megerősítése céljából.⁴² A 20. század első évtizedeitől kezdve német nyelvterületen, majd később Dél-Franciaországban és Olaszországban is civil szervezetek jöttek létre a betlehemi bölcső tiszteletére, népszerűsítésére. A vallási érzés tárgyakban megfogalmazott e formája igen népszerűvé vált, ami máig tart például Ausztriában, Dél-Franciaországban, illetve Olaszországban. Németországban napjainkban is tartományonként, egyesületi formában ápolják a betlehemállítás hagyományát. Az egyesületek tagjai igyekeznek a helyileg jellegzetesnek tartott betlehemek történetét és tárgyait felgyűjteni, művészi termékként ismertté tenni, kiállításokon bemutatni. Schwartz Elemér hozta létre a *Magyar Betlehemes Mozgalmat* 1936-ban, amelynek fénykorában 80 000 tagja volt.⁴³ Célul azt tűzte ki, hogy karácsonykor minden család minden katolikus otthonban állítson betlehemet.⁴⁴ Budapesten 1939-ben a ciszterciek budai templomában rendezték meg először a Jézuska jászolba helyezésének szertartását, követve a betlehemi születés templomában tartott éjféli szentmise menetét.⁴⁵

38 Sebestyén1906.

39 Egyebek között: Schröer 1858; Ernyey–Kurzweil–Schmidt 1932–1938.

40 Lásd 35. jegyzet.

41 Lautman 1986. Nizzában alapították 1978-ban az *Association Française des Amis de la Crèche* nevű egyesületet. Lásd még: Schwartz 1937, 1959, 1963.

42 Nagy 2003. Más források a mozgalom kezdeteként az 1917-ben Münchenben megalakult *Münchner Krippenfreunde* elnevezésű társaságot említik meg.

43 A Betlehemes Mozgalom népszerűsítése céljából a posta 3 címletű bélyegsort is kiadott, amelyek 1943–44-ben voltak forgalomban. Lásd a *karácsonyi bélyegsor* címszót a *Magyar katolikus lexikonban*.

44 A betlehemes mozgalomról: „Ez feladatául azt tűzte ki, hogy a pogány eredetű, de az Egyháztól megtartott karácsonyfa mellett a szentjászol ismét elfoglalja a vallásos kultuszban az őt megillető helyet. Ugyanakkor azonban nemzeti célt is szolgál, mert ki akarja szorítani a hazánkban majdnem kizárólagosan elterjedt olasz és német betlehemeket. Azáltal, hogy magyaros betlehemeket kíván felállítani, nemcsak az élő népélet ápolása terén végez értékes munkát, hanem egyúttal a hazai vallásos művészetnek új feladatot nyújt.” (Mollay 1937.101.)

45 Lukács 2008, Nagy 2003.

A nyelvészprofesszor Schwartz Elemér a karácsonyi ünnepkör számos elemével foglalkozott. Kutatta például a *Csendes éj* karácsonyi dal európai elterjedését.⁴⁶ Nem mélyedt el az átadás-átvétel kérdéseiben, nem érintette meg a H. Neumann-féle lesüllyedt kultúrjavak elmélete, amelynek a korabeli értelmezése a német szakirodalomban sokrétűbb, mint a magyar tanulmányokban. Azaz nem tárgyalta a kultúra két rétegének elválasztását, de következetesen emelt ki olyan jelenségeket, amelyek az egyházi kultúra/hivatalos és a népi kultúra/nem hivatalos területei közé illeszkednek. Ez a kutatói beállítódás a kultúra egységébe vetett meggyőződést tükrözi, ami mégis sok szálon kötődött az evolucionista történelem- és kultúrafelfogáshoz. Schwartz Elemér gondolkodásában, a vallási és szokáshagyományokhoz való viszonyában a korabeli pasztorálteológiai és a néprajzi, folklorisztikai irányzatok tükröződnek, benne hangsúlyossá nem a filológiai összefüggések, hanem a cselekvéselemek válnak. Értelmezésének hátterében a későbbiekben magyarul is megfogalmazott ritológiai elgondolások állnak, szemben a 20. század elején még oly általános mitológiai iskolák nézeteivel.⁴⁷ A katolikus vallás egyetemességének hite összefűződött nála a kultúra egyetemességével. Ebben a szemléleti keretben a nemzetiségi népi/nem népi kulturális tények zavartalanul összefértek, és megóvták őt a korszakra jellemző fajelméleti túlzásoktól.

Schwartz Elemér életében nem ez az egyetlen társadalmi jelentőségű kezdeményezés.⁴⁸ Közvetett forrásokból tudjuk, hogy az 1940-es években megalapította a Szent Kristóf Testvérületet, a Hegyi Szent Bernát Társulatot, a Borostyános Szent Szűz Társaságot, a Szent Hubertusz-misé, és a Szent Miklós tiszteletét követők társaságát.⁴⁹

Schwartz Elemér gyakorlati szervezőtevékenységének több forrásból is származtatható motivációit talán a tanári elhivatottság kiteljesedéseként is lehet értelmezni, amely magában foglalta a keresztény néprajzi és kulturális hagyományok ápolását, mai kifejezéssel élve a hagyomány- és értékteremtés mozzanatát is. A 20. század elején Magyarországon is jelentkező ébredési mozgalmak is készíthették arra, hogy a katolikus vallás gyakorlásának átélhető és megnyerő formáit javaslatként tárja az ifjúság, a modern életformák, tevékenységek iránt érdeklődők elé. Írásaival és a mozgalmak elindításával tulajdonképpen a kortárs vallási folklór aktív formálására⁵⁰ vállalkozott.

Társadalmi tevékenységei közül a legjelentősebb a *Foederatio Americana*, amelyet 1921-ben Bitter Illés cisztercita szerzetessel,⁵¹ a rend budapesti gimnázium-

46 Schwartz 1963.

47 Marót 1940. Lásd még: Voigt 1989–1990.

48 Viczián 2006.

49 Schwartz Elemér kultuszteremtési szándékát még a Mikulás megünneplésére is kiterjesztette, ugyanis a krampusszal szemben a szent püspök tiszteletét kívánta megerősíteni.

50 A korabeli kulturális viszonyokat illetően lásd: Gianone–Klestenitz 2016.

51 Bitter Illés (1868–1939) ciszterci szerzetes, tanár.

mának igazgatójával indított el a katolikus egyetemi hallgatók számára. Bár e szervezet felépítésére, rendszabályainak alakítására nyilván hatottak a korabeli német példák, ugyanakkor egyáltalán nem volt cél a politikai szerveződéshez vagy párt-hoz való csatlakozás.⁵²A szervezet vezetősége nyílt oppozíciót nem vállalt fel, de függetlensége megőrzésére a nyíltan fasiszta korszakban is törekedett. 1921–1944 között az *Emericana* volt a legnagyobb katolikus egyetemi ifjúsági szervezet, mivel a budapesti szervezetet követően vidéken is létrejöttek ilyen csoportok.⁵³Az egyesület célja hazafias érzelmű, katolikus vallását gyakorló értelmiség felnevelése volt. Az egyesület Budapesten és vidéki városokban is működtetett kollégiumokat és étkezdéket, és igyekezett a szegényebb sorsú hallgatókat szociális juttatásokban részesíteni.⁵⁴

A helyi szervezetek a szegény diákoknak hathatós segítséget nyújtottak a két világháború közötti időszakban. A hasonló címen (*Emericana*, 1924. jan. – 1944. szept. 20.) kiadott lapnak például Szendrey Zsigmond több évben közreműködője volt. Időközönként egy füzet sorozat is megjelent (*Bibliotheca Emericana*, 1929–1943), amelynek keretében az érdeklődők a szervezet felépítéséről, szabályzatairól és tisztségviselőiről kaphattak tájékoztatást. 1946-ban más egyesületekkel együtt a *Foederatio Americanát* is megszüntették.⁵⁵

Áttekintésünk szükségszerűen töredékes, mivel az emigrációban töltött évtizedek alatt született művekről egyelőre nincsenek megfelelő adataink. Munkásságának számunkra megismerhető tényeiből is következtethetünk azonban arra, hogy a hazai germanisztika mellett a szokás- és népivallásosság-kutatás jelentős alakját, egy igaz embert tisztelhetünk Schwartz Elemérben.⁵⁶

52 A kutatás a német mintául szolgáló Cartellverband ifjúsági szervezetet a katolikusok Zentrumspartei nevű pártja háttérintézményének tartják. Lásd: Kerepeszki 2009.

53 A szegedi *Emericana* kapcsán olvashatjuk: „A kiváló etnographus és író kiváló senior is lett volna, ha meg tudta volna sokszorozni önmagát, de így seniorságában nagyon látszott, hogy a jóindulaton kívül tettekre már nem nagyon tellett ideje”. (Bukovszky 1936. 50.)

54 Hasonló, de kisebb jelentőségű volt 1939-ben Györfly István etnográfus, egyetemi tanár próbálkozása. Támogatásával megalakult a Bolyai Kollégium, amely szegényparaszti származású főiskolai-egyetemi hallgatók demokratikus szellemű, bentlakásos intézménye volt. 1942-ben vezetősége alapszabályt dolgozott ki, amely autonóm vezetést, ügyintézését biztosított az intézmény számára. Ekkor vette fel a kollégium Györfly István nevét. A tagok bekapcsolódtak a Parasztszövetség munkájába. 1944-ben a kollégiumot az állami szervek feloszlatták. Egyes kollégisták kapcsolatba kerültek a munkásmozgalommal. Az intézmény 1945 januárjától 1948 őszéig újra legálisan, a Nemzeti Parasztpárt támogatásával működött.

55 Ládonyi 1979, Spannenberger 2006, Tóth 1937, Ujváry 1989, Vajda 2012.

56 2009. május 19-én a Yad Vashem Intézet a *Világ Igazai* sorába iktatta Schwartz Elemért. Egy tanítványa, Veronika Epstein tett tanúbizonyságot arról, hogy a professzor 1944–45-ben segítette a szatmárnémeti irgalmas nővéreket zsidómentő munkájukban, őt magát férjével és másokkal együtt a Budapest XI. ker. Orlyay utca 9. II. 8. szám alatti lakásán bújtatta.

Schwartz Elemér-bibliográfia

- 1916 Kísérlet felnémet nyelvjárású népdalok és mondák egyöntetű lejegyzésére. *Egyetemes Philológiai Közlöny*. XV. 553–557.
- 1918a Hienz és Rábalpnics-közi csúf- és ragadványnevek. *Ethnographia*. XXIX., 108–115.
- 1918b Folklore-néptan. *Ethnographia*. XXIX. 5–6. 291–293.
- 1923 *Bevezetés a hazai német nyelvjárás-kutatásba*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1924 A templomi védőszentek és a helységnevek. I. *Egyetemes Philológiai Közlöny* XLVIII. 12–20.
- 1925 A templomi védőszentek és a helységnevek. II. *Egyetemes Philológiai Közlöny* XLIX. 31–37.
- 1927 A vizek és helységnevek Nyugat-Magyarországon. *Magyar Nyelv* XXIII. 3–6. 219–228.
- 1928 Kismartin–Eisenstadt. *Magyar Nyelv* XXIV. 3–4. 108–111.
- 1930 Objektív helynévkutatás. *Magyar Nyelv* XXVI. 5–6. 205–206.
- 1931a *A hazai német néprajzatlasz és adattára*. Budapest: A Tudományegyetem Német Nyelvtudományi Intézete.
- 1931b A német és magyar néprajzatlasz. *Egyetemes Philológiai Közlöny* LV. 42.
- 1932 *Szent Kristóf és az első budapesti gépjárműszentelés*. Budapest: Királyi Magyar Autóklub.
- 1933 A patrocínium a helynévfejtés és településtörténet szolgálatában. *Századok* LXVII. 4–6. 185–191.
- 1936 Karácsony és betlehem. *Katolikus Szemle* L. 12. 755–762.
- 1940 *A német köznyelv és helyes kiejtése*. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda.
- 1942 *Karácsony a művészetben*. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda (Jajczay Jánossal).
- 1947 *A szentek népi tisztelete*. Útbaigazítás hagiográfusok számára. Budapest: Stephaneum Nyomda (németül is).
- 1953 *Heilige Nacht*. Köln: Amerikanisch–Ungarischer Verlag.
- 1959 *Auf! Lasst uns nach Bethlehem eilen! Fünfzehn Jahre ungarische Krippenbewegung*. *Ungarische Studien* 1. Köln–Detroit: Amerikanisch–Ungarischer Verlag.
- 1963 *Europa singt: stille Nacht, heilige Nacht*. Schlern–Schriften. Band 230., Innsbruck: Wagner.

Szakirodalom

ANGYAL László

2011 A névtan helye a nyelvtudományban, tudományközi kapcsolatai, névelmélet. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc, VI. 1. 5–11.

BRENNER, Koloman–ERB, Maria–MANHERZ, Károly (Hrsg.)

2008 *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn*. Erster Halbband. ELTE, Germanistisches Institut, Budapest, 7–406.

BUKOVSZKY László

1936 *Első tíz év. A Foederatio Emerica a szegedi korporációjának története*. Szeged (kiadó nincs feltüntetve).

COX, H. L.–WIEGELMANN, Günther (Hrsg.)

1984 *Volkskundliche Kulturraumforschung heute*. Münster: F. Coppenrath Verlag.

ECKERDT László

1943 *Gagybátori német karácsonyi dallamok a magyar templomban*. Német Néprajzi Tanulmányok. Forschungen zur deutschen Volkskunde 12. Budapest: Egyetemi Német Nyelvészeti és Néprajzi Intézet.

ERNYEY, Josef–KURZWEIL, Géza–SCHMIDT, Lipót

1932–1938 *A felső-magyarországi bányavárosok német népi színjátékai*. Deutsche Volksschauspiele aus den oberungarischen Bergstädten. 2. köt. 1. és 2. rész. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

FARKAS Mária

1990 *A Korunk Szava és a magyarországi neokatolicizmus*. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar.

GALAMBOS Iréneusz

1990 Száz évvel ezelőtt született Schwartz Elemér. *Szolgalat* LXXXVIII. 125–127.

1991 Száz évvel ezelőtt született Schwartz Elemér. In: Mollay Károly (szerk.): *Schwartz Elemér emlékére. Elmar von Schwartz zum Gedächtnis*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 8–9.

GIANONE András–KLESTENITZ Tibor

2016 *Katolikus nagygyűlések Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

EISLERN, Cornelia–GÖTTISCH-ELTEN, Silke (Hrsg.)

2017 *Minderheiten im Europa der Zwischenkriegszeit. Wissenschaftliche Konzeptionen, mediale Vermittlung, politische Funktion*. Münster–New York: Waxmann Verlag.

GUNDA Béla

1939 A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. *Néprajzi Értesítő* XXXI. 2–4. 294–300.

- GYERGYAI Albert
1933 Katolikus költészet. *Nyugat* XXVI. 10–11. 640–646.
- HLAVÁTS Elinor
1940 *Német bábjátékosaink*. Német Néprajzi Tanulmányok. Forschungen zur deutschen Volkskunde 3. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Német Nyelvészeti és Néprajzi Intézete.
- KATONA Lajos
1912 A népköltés a néplélektan tárgykörében. In: *Katona Lajos irodalmi tanulmányai*. I–II. Budapest: Kisfaludy Társaság–Faludy Társulat–Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- KEREPESZKI Róbert
2009 Az egyetemi bajtársi egyesületek sajtója a Horthy-korszakban. *Magyar Könyvszemle* CXXV. 4. 456–474.
- KLESTENITZ Tibor
1979 *Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban*. Vázlatos áttekintés. Budapest: Akadémiai Kiadó.
2013 *A katolikus sajtómozgalom*. Budapest: CompLex Kiadó.
- LAUTMAN, Françoise
1986 *Crèches et traditions de Noël*. Paris: Ed. de la Réunion des Musées nationaux, 39.
- LŐCSEI Péter
2002 Schwartz Elemér levelei a Vasi Szemle szerkesztőinek. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* XXIX. 3. 75–85.
- LUKÁCS László
2008 Karácsonyi jászoltisztelet. *Hitel* XXI. 12. 91–94.
- MANHERZ Károly
2014 A magyarországi német dialektológiáról. Kutatási tendenciák és eredmények. *Magyar Nyelv* CX., tavasz, 1.1–16.
- MARÓT Károly
1940 Rítus és ünnep. *Ethnographia* LI. 2.143–187.
- MELICH János
1920 Jelentés a pályázatok eldöntéséről. *Akadémiai Értesítő*. XXXI. 31.
- MIHÁLYFI Ákos
1912 Az ige hirdetés. Budapest: Stephaneum Nyomda Rt.
- MOLLAY Károly (szerk.)
1991 *Schwartz Elemér emlékére*. Budapest: Néprajzi Társaság.
- MOLLAY Károly
1937 A magyar betlehemes mozgalom. *Egyetemes Philológiai Közöny* LXI. 101–102.

NAGY, Sigrid

2003 Geschichte der ungarischen Kippenbewegung.Papierkrippen.In: Pieske, Christa–Vanja, Konrad–Nagy, Sigrid (Hrsg.): *Arbeitskreis – Bild – Druck. Papier*. Bd. 8. Tagungsband, Budapest–Münster–New York–München–Berlin: Waxman.

OBERKROME, Willi

1993 *Volksgechichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918-1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

RAHNER, Karl–VORGRIMLER, Herbert

1980 *Teológiai kyszótár*. Budapest: Szent István Társulat.

RETTERRATH, Hans-Werner (Hrsg.)

2015 *Zugänge. Volkskundliche Archivforschung zu den deutschen im und aus dem östlichen Europa*. Münster–New York–Waxmann.

SCHRÖER, Karl Julius

1862 *Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungern*. Wien. (Kiadó nincs feltüntetve)

SEBESTYÉN Gyula

1906 Báltánczoltató betlehemeseink szerepe a magyar mysteriumok történetében. *Ethnographia* XVII. 101–112.

SÖVEGES Dávid

1943 *A karácsonyi játék*. Német Néprajzi Tanulmányok. Forschungen zur deutschen Volkskunde 9. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Német Nyelvészeti és Néprajzi Intézete.

SPANNENBERGER, Norbert

2006 *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und die „katholische Renaissance“*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

2009 Katolikus elitnevelés és a rendi társadalompolitika. A Foederatio Americana és a ciszterek. In: Guttman Barnabás (szerk.): *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 381–394.

TAFFEMER Antal

1941 *Vértessoglár, egy hazai német település leírása*. Német Néprajzi Tanulmányok. Forschungen zur deutschen Volkskunde 2. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Nyelvészeti és Néprajzi Intézete.

TARISZNYÁS Györgyi

1943 *Örmény karácsony*. Német Néprajzi Tanulmányok. Forschungen zur deutschen Volkskunde 11. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Nyelvészeti és Néprajzi Intézete.

Dr. TÓTH József

1937 *Anima Americana*. Budapest. Győri Hírlap Nyomda.

UJVÁRY Gábor

1989 Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarock társadalomban.” Adatok a Foederatio Americana történetéhez. *Levéltári Szemle* XXXVIII. 4. 51–63.

VAJDA Tamás

2012 A Foederatio Americana szegedi története. In: Kiss Róbert Károly–Vajda Tamás: *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944 között*. Szeged: Universitas Szeged Kiadó, 46–79.

VÁMOSSY Klára

1941 *A hazai bábjátékok*. Német Néprajzi Tanulmányok. Forschungen zur deutschen Volkskunde 7. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Nyelvézeti és Néprajzi Intézete.

VÁRNAGY Elemér

1996 Ciszterciek és pedagógia. *Magyar Pedagógia* XCVI. 4. 383–388.

VICZIÁN János

2006 Schwartz Elemér. In: *Magyar katolikus lexikon* XI. Budapest: Szent István Társulat, 973. (Online: <http://lexikon.katolikus.hu/S/Schwartz.html> – Utolsó hozzáférés: 2012. április 14.)

VOIGT Vilmos

1989–1990 Marót Károly és a magyar néprajztudomány. *Antik Tanulmányok* XXXIV. 154–162.

DE LA TOPONIMIE LA ETNOGRAFIA RELIGIEI. ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A LUI ELEMÉR SCHWARTZ

Autoarea prezintă activitatea lui Georg Schreiber, L. A. Veit respectiv orientările cercetării etnografiei religiei din Germania, dar și influențele acestora asupra lui Elemér Schwartz. Acesta din urmă nu a fost doar un savant și un cadru didactic universitar, ci și inițiatorul acelei mișcări, care a urmărit amplasarea Betleemului în spațiul public din capitala Ungariei și din alte orașe mai mari. Această activitate comunitară după cel de-al Doilea Război Mondial a luat asemenea forme în câteva țări, care se pot încadra între cult și culegere a obiectelor.

FROM TOPONYMY TO ETHNOGRAPHY OF RELIGION. THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF ELEMÉR SCHWARTZ

The present study presents the endeavors of Georg Schreiber, L. A. Veit and contemporary German ethnography of religion, respectively their impact on Elemér Schwartz. The latter was not only a scholar and a university professor, but also the initiator of the movement which organized the placing of nativity scenes in the public spaces of the capital of Hungary and of the other major cities. After World War II this act as a communal activity led to the appearance of such forms in some countries, which can be situated between cult and the collecting of objects.